

KERK EN STAAT

DOOR

DR. J. TH. DE VISSER
OUD-MINISTER VAN ONDERWIJS

EERSTE DEEL
BUITENLAND

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

AAN MIJN VROUW

WOORD VOORAF.

Ettelijke jaren geleden vatte ik het plan op om de verhouding van kerk en staat in ons vaderland te beschrijven. Van lieverlede breidde mijn gezichtskring zich echter uit en betrok ik daarbinnen ook de genoemde verhouding in het buitenland, ja, ging ik zelfs terug naar den oorsprong van het christendom en de ontwikkeling der christelijke kerk in de romeinsche wereld. Op die wijze kreeg mijn boek eenigermate het karakter van eene *algemeene* geschiedenis van de verhouding van kerk en staat, ofschoon voor mij de hoofdzaak de geschiedenis dier verhouding *in ons vaderland* bleef. Vandaar dat de laatste twee deelen geheel over dit onderwerp handelen. In het laatste deel hoop ik tevens te doen uitkomen hoe ik mij de meest gewenschte oplossing van dit vraagstuk denk, al ben ik meer en meer overtuigd geworden dat een definitieve en algemeen bevredigende niet is te vinden. Zooveel mogelijk heb ik getracht de laatste gegevens uit het buitenland bijeen te brengen. Voor het grootste gedeelte meen ik hierin te zijn geslaagd.

Oorspronkelijk stelde ik dit werk meer samen ter voldoening aan eigen studiegenot, dan dat ik het bestemde voor de pers. Doch toen ik gereed was, meende ik dat het, vooral als handleiding en oriëntering op dit gebied, toch wel hier en daar eenigen dienst kon bewijzen, vooral omdat het vraagstuk, dat hier wordt behandeld, aan de orde is en blijft. In dat vertrouwen geef ik mijn boek in het licht, terwijl ik hoop dat het zal beschouwd worden als het werk van een leek op historisch gebied, maar van een leek, die een warm vriend van de geschiedenis, vooral van die der kerk, en vooral een warm vriend van onze vaderlandsche geschiedenis, inzonderheid van onze vaderlandsche kerkgeschiedenis is.

d. V.

Den Haag, Juni 1926.

INHOUDSOPGAVE.

INLEIDING		I — II
HOOFDSTUK I	De snelle uitbreiding van en de langzame ontwikkeling der bisschoppelijke macht over de kerk	13 — 37
HOOFDSTUK II	Botsing tusschen de keizervereering en de kerk	37 — 45
HOOFDSTUK III	De overwinning van de kerk door toedoen van en hare onderworpenheid aan de christen-keizers van het romeinsche rijk	46 — 73
HOOFDSTUK IV	De vernedering en verzwakking der kerk onder den druk van het Byzantisme en den Islam	73 — 104
HOOFDSTUK V	De machtontwikkeling der roomsche kerk onder Merovingers en Karolingers	104 — 125
HOOFDSTUK VI	Overwinning van het pausdom over het Roomsche-Duitsche Keizerdom	125 — 174
HOOFDSTUK VII	Thomas Aquinas over de verhouding van kerk en staat	174 — 185
HOOFDSTUK VIII	Begin van de losmaking der kerk van de pauselijke heerschappij	185 — 208
HOOFDSTUK IX	Strijdschriften over de wereldlijke heerschappij van den paus	209 — 228
HOOFDSTUK X	Luther, Zwingli en Calvijn over de verhouding van staat en kerk	229 — 246
HOOFDSTUK XI	De landsheer opperbisschop in de evangelische kerk in Duitschland . .	246 — 328
HOOFDSTUK XII	De overmacht van den staat over de gallicaansche kerk	328 — 383
HOOFDSTUK XIII	De engelsche staatskerk	383 — 438
HOOFDSTUK XIV	De verschillende verhoudingen tusschen staat en kerk in Spanje, Portugal, Zweden, Noorwegen, Denemarken, Finland, België, Zwitserland en Jugoslavië	439 — 452
HOOFDSTUK XV	De dusgenaamde scheiding van kerk en staat in America	452 — 463
HOOFDSTUK XVI	Het einde van den kerkelijken staat .	463 — 503
SLOT-HOOFDSTUK	503 — 508
REGISTER	509 — 518

INLEIDING.

Onder de machtige en ingewikkelde vraagstukken, die het Christendom bij zijne intrede in de heidensche wereld aan de orde heeft gesteld, behoort het vraagstuk van de verhouding van den staat tot godsdienst en kerk. Tot dat oogenblik was dit geen vraagstuk geweest. De staat toch was in de oudheid niet slechts een burgerlijke, maar ook een godsdienstige gemeenschap. Wat wij heden ten dage afzonderlijk „staat” en „kerk” noemen, vormde dáár een onverbreekbare eenheid. De staat was het werk der goden en hunne woonstede tevens. Zelfs de staatsvorm was niet zelden aan den godsdienst te danken. Onderworpenheid aan de wetten had de beteekenis van dienst der goden; wetschennis van vergrijp aan hen. De dood voor het vaderland droeg het karakter van marteldood; de straf, voltrokken aan den misdadiger, van overgave aan de gramschap der goden. Gelijk het geheele leven tot in de kleinste bijzonderheden van den godsdienst was doortrokken, zoo de staat nog in zeer bijzonderen zin, omdat hij als het voornaamste in de gedachtenwereld der ouden werd beschouwd.

Eigenlijk omvatte hij alles wat den mensch heilig en dierbaar is. Daarom handhaafde hij niet alleen het recht, maar oefende hij ook tucht uit; daarom wijdde de burger zich, niet gedwongen, maar vrijwillig en uit overtuiging, geheel aan den staat. Nergens was dan ook het begrip van staatsgodsdienst zoo diep geworteld en consequent toegepast als in de oude wereld. Ja, de antieke staat was ook kerk. In dit stelsel was het natuurlijk, dat in Rome, den zetel van het machtigste staatsorganisme van de oudheid, de pontifices staatsambtenaren waren en de keizer bijzondere waarde hechtte aan den titel van pontifex maximus. Het jus sacrorum vormde een deel van het jus publicum.

Dáár komt nu het christendom met een godsdienst, die niet samenhangt of samengegroeid is met en geen deel uitmaakt van den staat, maar geheel — als ik het zoo noemen mag — op eigen beenen staat en geheel uit zichzelf leeft, ja, die zelfs een strijd op leven en dood aandurft met den machtigsten staat der oudheid en alzoo de wereld plaatst voor eene tot heden ongēkende verhouding van staat en kerk. Wie zich dat goed indenkt, begrijpt de vervolgingen der christenen door de romeinsche keizers. Want met het verlaten der heidensche altaren werd tegelijk de bodem ondergraven, waarop de troon van de cesars rust.

Dit wordt nog duidelijker, wanneer wij tegenover het universalisme van het christendom het particularisme plaatsen van den heidenschen godsdienst. De staat was tot heden de vereeniging geweest van allen die dezelfde goden als beschermheeren dienden en op dezelfde altaren hunne religieuze handelingen verrichtten. Men leefde in één woord geheel uit het beginsel der autochthonie. Elk volk had zijn eigen oorsprong, zijn eigen bodem en ook zijn eigen goden. Overal in de heidenwereld was beperking; vijandschap van het eene volk tegen het andere. Voor den griek waren alle andere volken barbaren; de romein bestreed alle andere volken als vijanden. En die strijd onder de volken was een strijd tusschen hunne goden, volksgoden als zij waren. Volk, staat, godsdienst en goden, het waren alle correlate begrippen; het was alles als plaatselijke eenheid gedacht. En dáár verschijnt nu het christendom met een godsdienst, die noch aan een bepaald volk, noch aan een bepaalden staat, noch aan bepaalde altaren of tempels gebonden is. Het richt zich niet tot een min of meer beperkten kring van menschen, maar tot de geheele menschheid, ja eischt de geheele wereld in naam van Christus voor zich op. Als instrument daarvoor bezigt het een voor de heidenwereld even zonderlingen vorm, namelijk de kerk. Zoo iets had men nooit gekend. Er waren wel vele godsdienstige kringen ook in de heidenwereld, maar een kerk als geestelijke eenheid over de aarde, als gemeente van den *κύριος* was iets nieuws, iets wonderlijks, iets ongekennds. Hoe vreemd moeten de staatslieden van dien tijd, bij de klimmende macht dier kerk, tegenover het vraagstuk van de verhouding van den staat tegenover de kerk hebben gestaan! Wie hunner zal den weg in dezen doolhof hebben gekend? Hebben zelfs de christenen zich voldoende rekenschap gegeven van het machtig probleem, dat zij aan de orde hadden gesteld? Ongetwijfeld moet op al deze vragen het antwoord ontkenkend luiden.

En toch was thans hiermede een vraagstuk aan de orde gesteld, dat zoowel het wezen van den staat als dat der kerk betrof. Want tot het wezen van den staat behooren deze twee bestanddeelen, ten eerste de tot één geworden organisatie van een volk, de vaste, blijvende eenheid, die alles tot één levend geheel vereenigt, en ten andere de macht van dit organisme, om, op welke wijze dan ook, te regeeren. Tot het wezen van den staat behoort derhalve eenheid van macht. Hierin ligt natuurlijk niet opgesloten, dat hij die macht overal en in gelijke mate mag gebruiken. In het leven van het individu en van een volk bestaan tal van factoren, die een eigen oorsprong, leven en ontwikkeling hebben en waarmede de staat zich of in het geheel niet of slechts zeer van ter zijde of alleen gedeeltelijk mag inlaten. Wij denken aan het gezin, de standen, de kerken, de gemeenten, de provincies, de volkswelvaart, de maatschappij in 't algemeen, in één woord aan die bonte verscheidenheid, dat rijke, veelsoortige volksleven, dat zich weel-

deriger ontplooit, naarmate het zich vrijer naar eigen aard kan ontwikkelen. Maar hoe noodig het ook voor den staat zelf zij, dat hij al die groepen rustig hare draden late voortspinnen om ze tot haar weefsel te vormen, nimmer kan hij toelaten, dat één van deze zich een macht, gelijk hem slechts toebehoort, aanmatige en pretendeere een eenheid des volks uit te maken, gelijk hij alleen doet. In zooverre blijft de opvatting, die de oudheid van hem had, voor alle eeuwen gelden, dat de staat alleen de vaste eenheid blijft, die alles tot één organisme opvoert en over dat geheel een eenige macht uitoefent.

Maar het wezen van de kerk verbiedt hare onderworpenheid aan zulk eene staatsmacht. Zij is de gemeente Gods, het ware Israël, de *ἐκκλησία τοῦ θεοῦ*, bestemd om in het Godsrijk te worden opgenomen. De kerk is één, omdat zij door één Geest wordt geleid en al hare leden leven uit eenzelfde beginsel en vervuld zijn met één hoop. Zij is heilig, omdat zij de creatie is van den heiligen Geest, die in haar woont en alle onheiligheid uitsluit. Zij is universeel; trekt geen grenzen; onderscheidt geen grieken van barbaren; wil niet in een bepaalden staat, maar in de wereld zich vestigen; eischt de menschheid op. De kerk is het rijk van Christus — en vormt een contrast met het wereldrijk. Zij draagt een absoluut karakter en wil geen godsdienstige vereeniging of boodschapster van een bepaalden godsdienst naast andere zijn, maar verklaart, dat zij alleen door Gods eigen openbaring in Christus, als kerk van Christus, God kent en dus den waren dienst van God bezit, waarvoor elke godsdienst ten slotte wijken moet. Wel wendt zij tot bereiking van dit doel slechts geestelijke middelen aan, maar haar doel blijft toch alle bestaande godsdiensten met wortel en tak uit te roeien. Haar Christus versmaadt de plaats in het Pantheon, als verzamelplaats aller godsdiensten; er mag ten laatste slechts één kerk zijn, de kerk met het kruis. En als er conflict komt met den staat, mag zij niet uit den weg gaan of transigeeren, omdat zij eene goddelijke zending op aarde heeft te vervullen.

En natuurlijk is dat conflict gekomen, en even natuurlijk duurt het voort tot op den huidigen dag.

De romeinsche staat heeft het trachten op te lossen door uitroeiing der kerk, dat goddeloos en staatsgevaarlijk instituut, welks leden de goden minachtten, geen offers meer brachten en geen wierook meer brandden voor de beelden der keizers. Tevergeefs. De macht der idee won het van de macht van het geweld.

Maar daarmee was het probleem niet van de baan. De christenkeizer Constantijn bleef geheel op het standpunt zijner voorgangers staan, maar werkte in precies de omgekeerde richting, door al zijne onderdanen tot het christelijk geloof te willen brengen en bisschop buiten de kerk te willen zijn. Het heidendom en de ketterij moesten verdwijnen ter wille, ja van het ware christendom, maar vooral

ter wille van den troon, die immers alleen vaststond onder menschen, die denzelfden eeredienst uitoefenen.

Het oost-romeinsche rijk heeft de ijzeren consequentie van het regeeringsstelsel van Constantijn ons voor oogen geplaatst in de algeheele onderwerping van de kerk aan den staat. De kerk werd een deel van den staat; haar leer staatswet, hare canones een deel van het publiek recht; de keizers werden haar opperste rechters en wetgevers. En toen dat rijk onder de macht der Turken bezweek, ging de tirannie over de kerk in het oosten over op den russischen staat, om beide te bederven en elkander naar beneden te halen.

Het heidensch en christelijk cesarisme hebben beide de kerk willen doen bukken voor de eenige macht, die op aarde mocht heerschen, namelijk de macht van den staat. Maar wat in dit opzicht het heidensch cesarisme is mislukt, heeft het christelijk cesarisme verworven. Ongetwijfeld heeft de keizerlijke theocratie de eenheid der kerk in het oosten bewaard, die, zonder haar, door den strijd van nestorianen, monophysieten en vooral door den islam, hoogstwaarschijnlijk uiteengespleten zou zijn, maar zij heeft daarvoor het offer der vrijheid moeten brengen en in haar slavernij, onder den keizerlijken wil, werd haar geest gedooft.

Dit kan de oplossing van het vraagstuk der verhouding van staat en kerk dus niet zijn.

Zou het dan in het westen beter gaan? Hoewel hier de trek naar de eenheid der kerk belangrijk grooter was dan in het oosten, zoodat van stonde aan de kans hier grooter voor haar was om weerstand te bieden aan de allesbeheerschende staatsmacht, zoo zien wij toch van de zesde tot de achtste eeuw de germaansche vorsten een overheerschenden invloed op de kerk uitoefenen. Zij benoemen de bisschoppen, roepen de synoden bijeen, maken hare besluiten afhankelijk van hunne goedkeuring en laten den bisschop van Rome bijna geen invloed toe op hunne kerken. Wel vinden wij echter hier reeds nu een nauwe verbinding tusschen koningschap en episcopaat, waarbij aan het laatste, door zijn toenemend kerkelijk grondbezit en zijn grooten invloed, een plaats onder 's konings raadsliden en tal van immuniteiten worden toegekend, ten gevolge waarvan de kerk een grooten politieken invloed uitoefende. Maar zelfs toen onder Karel den Groote deze eenheid der roomsche kerk krachtig naar voren kwam en het pausdom eene werkelijk algemeene beteekenis verkreeg, regeerde de keizer feitelijk de kerk en bleef de paus van alle staatkundige macht en alle leenheerlijke rechten uitgesloten. Doch — eigenaardig spel der geschiedenis — straks zullen juist de twee machtige keizers van Duitschland, Otto de Groote (936—973) en Hendrik III (1039—1056), die de monarchie op vaste grondslagen doen rusten en tevens de nationale kerk tot een vast geheel maken, dat zij volkomen beheerschen, den weg banen tot de ontwikkeling van de universeele macht van den paus, waarvoor

zoowel de nationale kerken als de staatsmacht moeten bezwijken. De kroning dezer imperators te Rome; hunne belangstelling in de benoeming der pausen; hunne beteugeling van de macht van den romeinschen adel ten bate van den heiligen stoel; de verbinding van het machtige deutsche koningschap met het romeinsche keizerdom en daardoor met het pausdom; eindelijk het gevoel van de verplichting bij deze vorsten tegenover de universeele roomsche kerk, hebben over het pausdom en de stad Rome een glans verspreid, waarvan de schittering straks onder Gregorius VII (1073—1085) en Innocentius III (1198—1216) zoo sterk zou worden, dat beiden over het deutsche keizerdom en koningschap ten volle zegevierden. Het ideaal van Gregorius, dat de paus de vorst van het aardse godsrijk, de bezitter van de hoogste macht in deze wereld, de leenheer van den keizer, de gebiedder aller vorsten zou zijn, werd grootendeels onder Innocentius verwezenlijkt.

Het pausdom was toen de universeele macht, waaronder de west-europeesche christenheid zich boog. In Duitschland, Frankrijk en Engeland deed hij de hoogste soevereine rechten gelden. Het pauselijk hof was de grootste en machtigste ambtenaarswereld. De hiërarchie van alle landen was, zoo goed als de groote internationale orden het waren, onmiddellijk aan den heiligen stoel onderworpen. De bezetting der bisschoppelijke zetels lag in de handen van den paus. Over de opbrengst van het kerkegoed oefende hij overal de rechten uit van eigenaar; hij begaf kerken en prebenden naar eigen goedvinden, en verbood vorsten en gemeenten nieuwe belastingen van geestelijke personen en instellingen te heffen zonder zijne goedkeuring en die der kerken zelf.

Zoo stond dáár in de wereld, naast de staatkundige machten, ja boven deze een macht, een staat, een vorst met eigen recht, zoowel in geestelijke als in wereldlijke aangelegenheden, voor zoover het kerkelijk recht dit tot zich trok; met eigen vermogen, dat, vrijgemaakt uit de burgermaatschappij, aan geen rechten of belasting van staatswege was onderworpen; met eigen organisatie, die onder het monarchaal bewind van den paus, het leven zoowel van den enkeling als van de gemeenschap omvatte, regelde en leidde. De heilige stoel was het staatkundig tribunaal van de volken van Europa.

Ook het westen had dus geen oplossing van het vraagstuk van de verhouding van staat en kerk gebracht. Beurtelings had de staat over de kerk en de kerk over den staat geheerscht. Cesaropapisme en pauselijke theocratie waren de grootmachten, onder welke men zich van de negende tot de dertiende eeuw had gebogen. Zullen de volgende eeuwen ons iets beters te zien geven?

De kerk daalt van de hoogte harer politieke macht; eerst wringt zich Frankrijk uit hare omarming los; Lodewijk de Beier en de keurvorsten volgen door het besluit, dat hij die op wettige wijze door de meerderheid hunner op den Duitschen troon is geplaatst

voor den rechtmatigen keizer en koning moet worden gehouden, zonder dat daartoe eene toestemming of bewilliging van den paus wordt vereischt; het Avignonsche pausdom en daarna het jarenlange schisma, met den strijd tusschen de verschillende pausen onderling, geven den kleineren staten van Italië, Spanje en Engeland gelegenheid om zich tot krachtige, zelfstandige machten te ontwikkelen, en bij de ontwikkeling dier nationale kracht treedt het denkbeeld der algemeene christenheid, waarin het pausdom zijn glorie vond, steeds meer naar achteren. In plaats van theocratische oppermacht over de christelijke rijken wordt het pausdom eene macht, die, gelijk andere aardsche machten en nevens deze, even begeerig en zelfzuchtig kampt om het bezit van vorstendommen voor den paus zelf of zijne familie, en daartoe bondgenootschappen sluit en verbreekt. Er is nog slechts plaats voor een politiek van de laagste soort. De theocratische monarchie over de staten van Europa heeft opgehouden te bestaan. Zij was denzelfden weg opgegaan als het Cesaropapisme. Geen van beide had de verhouding van kerk en staat bevredigend geregeld. Altijd was één van beide verdrukt, of de kerk of de staat.

Zou de reformatie hier het licht doen dagen?

Luther verkondigde met kracht de stelling dat het geestelijk en wereldlijk zwaard niet in ééne hand moeten berusten. Maar waartoe leidde hem de nood der practijk? Hij stond voor de vraag wie in de plaats van de bisschoppen, die deels territoriale gebieders deels in de kerk de kracht der organisatie waren, als zoodanig zouden optreden. Gemeenten in eigenlijken zin bestonden niet, alleen kerspelen; de clerus was weinig ontwikkeld en miste organisatorische kracht en gezag. In die omstandigheden wendde Luther, die zelf geen organisator was, zich tot zijn vorst met het verzoek de kerkelijke aangelegenheden ter hand te nemen. Vooral na den strijd tusschen adel en boeren en de verzwakking van beiden was de reformator tot steun der kerk wèl op de vorsten en de steden aangewezen. En Luther kon dit te eer doen, omdat zij voor hem niet anders was dan de vergadering der zich om Woord en sacrament verzamelende geloovigen. Al die andere zaken, als bezetting van predikantsplaatsen, beheer van het kerkegoed, verdeeling der kerkelijke belasting en dergelijke, die dus eigenlijk niet tot het geestelijk bestuur der kerk behoorden, konden veilig in de handen van den landsheer worden gelegd. Het waren zaken van lagere orde en hoe minder de kerk zich er mede inliet, des te minder gevaar dreigde er voor nieuwe hiërarchie. Zoo ontstond de kerkregeering der territoriale gebieders. Straks wordt ook de middeleeuwsche gedachte met kracht weer opgevat, dat het volk als het ééne corpus christianum moet geregeerd worden door nauwe samenwerking van wereldlijke en geestelijke macht tot eere Gods. De overheid moet de doeleinden, die de kerk najaagt, tot haar voornaamste taak maken en de kerk door hare uitlegging van Gods Woord de overheid den wil Gods

doen kennen. Zoo loopt het lutheranisme uit op den confessioneele staat, onder leiding van een vorst, die, zoowel daarin als in de kerk, als absoluut vorst regeert. Zijn belijdenis is die van het land; wie deze niet erkent, kan het land verlaten. Dit is de eenige tolerantie. De macht der territoriale vorsten wast met den dag — doch ten koste van de kerk, wier vrijheid ten onder gaat. Staatshoofd en kerkelijk hoofd, staatswet en kerkelijke wet, staatsambtenaren en kerkdienaren worden identieke begrippen; de kerk wordt opgelost in het organisme van den staat.

Ongetwijfeld betreedt het calvinisme geheel andere banen. Is bij Luther de kerk eene godsdienstige gemeenschap, wier werkzaamheid zich bepaalt tot de bediening van het Woord en de sacramenten, voor Calvijn is zij de door Christus als Koning geregeerde wereldgemeente der uitverkorenen. In de uitwendige kerkelijke gemeenschap moet dit karakter openbaar worden. Mitsdien vindt men hier de nauwkeurig bepaalde kerkelijke tucht, waardoor het onreine van het reine wordt en blijft afgescheiden. Maar nu rust ook op die zuivere kerk de taak om ter eere Gods de maatschappij onder de macht der waarheid te brengen. Hierbij moet de staat de kerk behulpzaam zijn. In dit opzicht trokken lutheranisme en calvinisme één lijn en bewogen zich beide op den weg der middeleeuwen; de staat moet de kerk dienen om het ideaal van den werkelijken Godsstaat op aarde te helpen verwezenlijken. Wèl houdt het calvinisme uitwendig en organisatorisch staat en kerk veel scherper gescheiden dan het lutheranisme, maar in wezen onderwerpt het den staat aan de kerk. De christelijke overheid is verplicht de kerk aan haar doel te helpen beantwoorden; zij moet onvoorwaardelijk haren sterken arm ten dienste der kerk stellen; naar de uitlegging des bijbels door de kerk wordt de gedragslijn der overheid bepaald. Al hebben staat en kerk ieder hun afzonderlijke taak, zoo moeten beide samenwerken om het middeleeuwsch beginsel van de eenheid van beide in het corpus christianum door te voeren. Keerde Luther feitelijk tot Constantijn terug door de heerschappij over de kerk in handen te geven van de overheid, Calvijn doet het tegenovergestelde, waar hij, op het voetspoor der roomsche kerk, deze de heerschappij geeft over den staat. Noch lutheranisme noch calvinisme lossen dan ook het vraagstuk van de verhouding tusschen staat en kerk op.

Wij gaan nog een stap verder. De reformatie heeft de oplossing onmogelijk gemaakt, doordien aldaar, waar zij kwam, de uitwendige eenheid der kerk werd verbroken. De staat heeft thans niet meer met de ééne christelijke kerk, maar met verschillende kerken te doen, die zich elk op hare beurt de voortzetting van de oude christelijke kerk noemen. Het sterkst komt het bezwaarlijke daarvan voor den staat in die landen uit, waar hij zich bevindt tegenover de roomsche en de gereformeerde kerk. Beide namelijk verzekeren de voortzetting te zijn van de stichting van Christus zelf, als Koning van het Gods-

rijk en beide belijden, dat dit koninkrijk niet alleen het geestelijke, maar ook het staatkundige leven moet leiden. Beide zien dus in de kerk iets anders dan een kring van menschen, die een vorm voor het aankweeken hunner vroomheid in het leven riepen; iets anders dan eene belichaming van hetgeen het geloovig gemoed beweegt en behoeft. Beide pretendeeren de universeele kerk-idee hoog te houden en in zooverre over de staten-grenzen heen de geheele wereld te omvatten. Men gevoelt, hoezeer dus sinds de reformatie het vraagstuk van karakter is veranderd. Het geldt niet meer de regeling van de verhouding tusschen de beide groot-machten, staat en kerk. Maar de staat, die confessioneele staat zal zijn, gelijk de roomsche en ook de gereformeerde kerk wilden, dat hij zou wezen, moest tusschen deze laatste kiezen en de ééne bestrijden en de andere steunen. Gegeven de pretentie van beide, en den dienst, dien beide van den staat eischten, lag zoowel de consequentie van artikel 36 van de belijdenis der gereformeerde kerken in Nederland voor de hand, als die van Lodewijk XIV, toen hij het edict van Nantes herriep. Men mocht verschillen in de keuze der middelen, die tot bereiking van het groote doel moesten worden aangewend, in het najagen daarvan was men één. Maar juist daardoor werd de staat in een onmogelijken toestand gebracht. Hij moest geweld plegen tegen de eene of andere kerk, die zich een schepping achtte van den Koning van het Godsrijk — of hij moest ophouden confessioneele staat te zijn.

Dit laatste was de noodzakelijke consequentie van de breuk in de kerk, ten gevolge van de reformatie. Wanneer bijvoorbeeld, zooals in Pruisen het geval was, verschillende gebieden, die confessioneel onderscheiden waren, tot één staat werden vereenigd, moest de zoogenaamde paritetische staat wèl in de plaats treden van den confessioneele. Of ook werd hier en daar de invloed van de eene of andere kerk langzamerhand zoo groot, of kregen andersdenkenden zooveel macht in handen, dat het roomsche of luthersche of calvinistische stelsel niet was te handhaven. Of ook noopte de vrees, dat de staat weder als te voren de dienaar van de kerk zou moeten worden, de protestantschgezinde overheid zich los te maken van haren invloed en haar hoogheid tegenover de kerk op al te pijnlijke wijze te doen gevoelen. In één woord, de reformatie heeft de oude idealen op dit gebied vernietigd.

Daarbij komt in de zeventiende eeuw eene andere macht een geheele verandering brengen in de beschouwing van de verhouding van staat, kerk en maatschappij. In wijsgeerige kringen maakt de rede zich los van godsdienstige autoriteit en traditie. In plaats van de cultuur, die onder den invloed van de kerk stond, komt eene autonome, vrije beschaving, die letterlijk alles, natuurwetenschap, geschiedkunde, staat, maatschappij, paedagogiek, moraal, ja ook de theologie aan haar macht poogt te onderwerpen. Wat den staat betreft, deze wordt uit den natuurlijken gang der dingen verklaard,

buiten Gods bestel of het geloof der menschen om. Ten gevolge daarvan acht men zijn doel niet gelegen in de verheerlijking Gods, maar in het algemeen welzijn. Voor hem komen de kerken op één lijn te staan met gewone vereenigingen, die alle aan de wet van den staat zijn gebonden. Naar gelang van omstandigheden ruimt hij hun meer of minder vrijheid in, maar hoe dit zij, de staat beschikt daarover. Wij krijgen te doen met de theorie van den absoluut-souvereinen staat. Deze kan dan op verschillende wijzen met de kerk handelen. Hij kan zich op het standpunt plaatsen dat niets aan zijne heerschappij mag worden onttrokken, ook de godsdienst, ook de kerk niet. De monarch bepaalt dan wat goed en kwaad is, wat al of niet geloofd *moet* worden; de koning is ook de hooge priester, evenals de cesar in het romeinsche keizerrijk. Men verkrijgt dan een soort staatsgodsdienst met enkele willekeurig gekozen dogma's, als zoogenaamde burgerlijke religie, zwevend boven de feitelijke godsdiensten, die in den vorm van kerk, volgens de consequente leer, niet meer geduld worden. Wie dien staatsgodsdienst niet aanneemt, voor hem is in het vaderland geen plaats meer. Eene verzachting dezer strakke leer vindt men dáár, waar men den staat niet het recht toekent om te bepalen wat men *moet* gelooven, doch wél wat men niet mag gelooven. Nog ietwat enger wordt de cirkel getrokken, wanneer men meent, dat de eigenlijk religieuze vraagstukken en handelingen aan het toezicht van den staat onttrokken zijn, doch de kerkelijke aangelegenheden zoo volstrekt aan hem zijn onderworpen, dat hij niet alleen die kerk slechts toelaat, welke hij verkiest, maar bovendien de geheele organisatie van de kerk zelf in handen houdt. Nog beperkter evenwel wordt de invloed van den staat, wanneer hij de kerken in 't algemeen een beperkte zelfstandigheid laat, voor zoover hij dit met het algemeen welzijn vereenigbaar acht. Al deze stelsels hebben na de reformatie hunne aanhangers gevonden; een enkel is hier of daar toegepast. Alle hadden echter gemeen, dat de souvereiniteit van den staat op den voorgrond stond.

Eene gansch andere strooming brak zich, vooral onder den invloed van duitsche wijsgeeren, baan; wij bedoelen die van de scheiding van staat en kerk. Langzamerhand werd deze een lievelingsleuze in den modernen staat, ook waar men de ruwheid afkeurde, waarmede de fransche revolutie deze had doorgevoerd. De term als zoodanig zegt echter niet veel; daarmede kan men zich den toestand, die dan in het leven wordt geroepen, niet voldoende voor oogen stellen. Er is toch eene scheiding denkbaar, waarbij men staat en kerk als gelijkgerechtigde soevereine machten naast elkander plaatst, waartusschen men mogelijke conflicten, vooral door middel van concordaten, tracht te vermijden. Men kan zich verder eene scheiding denken van alle staatkundige en kerkelijke aangelegenheden, waarbij de staat volkomen geëmancipeerd is van alle kerkelijke of confessioneele invloeden, zoodat aan ieder

burger, afgescheiden van de kerk, waartoe hij behoort, dezelfde rechten worden toegekend, maar ook op allengelijke plichten worden gelegd. En eindelijk kan onder die scheiding verstaan worden, dat de kerken als gewone vereenigingen worden beschouwd, zoodat de staat haar geen bijzondere rechten en privilegiën verzekert, maar ze toch ook nog onder een afzonderlijk recht brengt en bemoeilijkt. In elk geval blijkt uit de verschillende wijzen, waarop die uitdrukking kan worden verklaard, dat zij geen houvast voor de oplossing van het netelig vraagstuk biedt. Wij kunnen zelfs verder gaan en de uitdrukking „scheiding van kerk en staat” houden voor een „juridisch-wijsgeerig idee”, of een „schema”, of ook een „politiek wachtwoord”; zoo weinig uitgewerkt is tot dusverre de praktische verwezenlijking. De landen, waar zij geacht wordt te zijn doorgevoerd, geven dan ook alle een verschillende verhouding te zien. Hier worden de kerken louter als privaatrechtelijke vereenigingen beschouwd; daar zijn zij publiekrechtelijke corporaties, elders worden aan hare leden bepaalde publieke rechten toegekend. Uit dit alles blijkt dat in dezen het laatste woord nog niet is gesproken. Zelfs in Duitschland is het door en na de revolutie niet tot wezenlijke scheiding gekomen. Evenmin heeft men in het klassieke land der scheiding, de Vereenigde staten van Noord-America, haar consequent kunnen doorvoeren. Bijna overal is dáár het kerkelijk vermogen vrij van belasting. In verschillende staten behoeven de geestelijken geen militairen dienst te vervullen noch als gezwoorenen zitting te nemen. Speciale bepalingen waken tegen te groote uitbreiding van kerkelijk grondbezit; zonder toestemming van het daartoe bevoegd overheidsorgaan mag dat grondbezit niet vervreemd of verhypothekerd worden. Zelfs is hier en daar voor kerkelijke organisaties de mogelijkheid uitgesloten om rechtspersoonlijkheid te verkrijgen en kunnen zij slechts voor bepaalde doeleinden, door middel van trustees, eigendom verwerven; elders zijn aan het verkrijgen daarvan zekere beperkende voorwaarden verbonden, zoo b.v. dat de beheerders van het vermogen allen of in de meerderheid leeken zijn; of ook dat niet een enkel kerkelijk persoon als corporatie optreedt, om te verhinderen, dat de bisschop eigenaar en beheerder zij en aldus de kerkrechtelijke theorie van de rechtspersoonlijkheid van den bisschoppelijken stoel of de diocesen indirect toegepast worde. Nergens is het oude probleem tot heden tot eene duidelijke en rationeele oplossing gebracht, waardoor aan den staat en aan de kerk gelijkelijk recht wordt gedaan.

Ook met het op den voorgrond brengen van den modernen staat, als door den noodzakelijken loop der historie gevestigd, komt men er niet, omdat deze zelf met de ontleding van het begrip „scheiding” nog niet in het reine is. En al ware dit het geval, zoo zou het de vraag blijven of de staat, althans in een christenland, daarmede zijn roeping vervult en of de kerk, zonder van haar goddelijk recht afstand te doen, zulk een scheiding zou kunnen aanvaarden. Want

terecht houdt zij als grootmacht op godsdienstig gebied aan haar universeel karakter vast, al moet worden erkend dat zij zelf, door hare uitwendige verbroekeling, op dit oogenblik onmachtig is, deze tegenover den staat te doen gelden. Als heilige, algemeene christelijke kerk kan zij geen vrede hebben met de inlijving in den kring der gewone vereenigingen, al moet zij, door de omstandigheden genoopt, daarmede tegenwoordig in verschillende landen genoeg nemen. Zoo blijft dan dit belangrijk vraagstuk aan de orde, zoowel van de zijde der kerk als van die van den staat. Geen enkele oplossing in het verleden heeft voldaan, noch toen de staat over de kerk heerschte, noch toen deze het deed over den staat. De reformatie heeft haar onmogelijk gemaakt door de verbreking van de zichtbare eenheid der kerk. De moderne staat, niets ziende dan die verdeeldheid, lijfde de kerken, als samengesteld uit menschen, die een genootschappelijk doel beoogen, bij de gewone vereenigingen in. Maar zelf ziet hij zich daarbij voortdurend voor allerlei moeilijkheden geplaatst en schijnt hij maar niet uit de omarming der kerken te kunnen loskomen. Vandaar zijne aarzeling in de toepassing van het beginsel der scheiding. De kerken van haar kant maken daarvan gebruik om voortdurend op haar exceptioneel karakter te wijzen en zoo te trachten haar hoogheidsrecht te herwinnen. Zoo staat men hier voor eene hoogst-belangrijke, wellicht de allerbelangrijkste worsteling, omdat zij het diepst ingrijpt in het staatkundig en kerkelijk leven, de machtigste factoren in het leven der westersche volken; eene worsteling, die onze aandacht niet mag ontgaan bij al den strijd, dien onze dagen te aanschouwen geven. Om die reden achten wij het van belang, de geschiedenis van die worsteling te beschrijven en aldus opnieuw dit vraagstuk aan de orde te stellen. Vooral op den strijd in ons eigen land zal daarbij de nadruk vallen. En al zal aan het einde, zooals boven gezegd is, blijken, dat vooral door den toestand, waarin de kerk zichzelf heeft gebracht, eene definitieve oplossing niet mogelijk is, zoo wenschen wij toch in eene slotbeschouwing eene poging te doen, om een eenigszins bevredigd compromis te vinden zoowel voor de kerk als voor den staat.

